Sultan III. Mustafa'nın Cuma Selâmlıkları* Friday Greetings (Selamlık) of Sultan Mustapha III

Cem GÖRÜR
(ORCID: 0000-0002-6009-5369)
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi – Bilecik

Öz: Bu çalışma, Sultan III. Mustafa'nın Cuma selâmlıklarını incelemektedir. Literatürde padişahların Cuma selâmlıkları hakkında bilgi oldukça kısıtlıdır ve Sultan III. Mustafa'nın selâmlıklarıyla ilgili tespit edebildiğimiz müstakil bir çalışma da mevcut değildir. Bu noktada kullanılan arşiv kaynakları, vakanüvis ve tarihçilerin eserleriyle; Sultan III. Mustafa'nın saltanatı boyunca gittiği hemen hemen her Cuma namazı bilgisine ulaşılmaya çalışılmış ve bu süreçte öne çıkan noktalar genel hatlarıyla izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan III. Mustafa, Cuma selâmlığı, Cuma namazı, ihsan, sadaka

Abstract: This study examines Sultan Mustafa III's Friday greetings. There is limited information about the Sultans' Friday greetings in books and articles, and also there is no independent study that we can find about the greetings by Sultan Mustafa III. The sources of the archives used at this point include works by chroniclers and historians; in addition, almost every Friday prayer, which Sultan Mustafa III went through during his reign, was tried to be reached and the main points in this process were explained in general terms.

Keywords: Sultan Mustapha III, Friday prayer greetings (selamlık), Friday prayer, beneficence, almsgiving (sadaqah)

Giriş

Cuma Selâmlığı, Osmanlı padişahlarının Cuma namazlarını kılmak üzere Saray dışında bir camiye gidiş-dönüşlerini ve bu süreçte yapılan bir dizi merasim ile resmi ve gayri resmi faaliyeti ifade eder. İslâm devletlerinin erken dönemlerinden itibaren görülen bu kadim geleneği, İslam ve İran devlet geleneklerini de miras alan Osmanlı Devleti, geliştirerek kendine özgü bir kaide ve teşrifat ile uygulamıştır. Cuma namazı için padişahın halka açık bir camiye gitmesi, dini bir gayenin yanı sıra padişahın halka görünür kılınması ve teması bakımından da ayrıca siyasi bir öneme sahipti. Zira dini ve siyasi yönü olan selâmlıklar halkın şikayetlerini doğrudan padişaha arz etmesinin en önemli yollarından birisiydi.¹

Osmanlı Devleti'nde dini-siyasi pek çok faaliyette olduğu gibi hemen her şeyin bir kaide ve usule dayalı olduğu Cuma Selâmlıkları hakkında da XVI. yüzyıldan itibaren ayrıntılı

* Bu makale hazırlamakta olduğumuz doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

¹ Mehmet İpşirli, "Osmanlılar'da Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 459-471.

bilgiler mevcuttur.² Bu noktada XVIII. yüzyılda Sultan III. Mustafa'nın Cuma Selâmlıklarının ne gibi bir karakter taşıdığına dair çeşitli kaynaklardan önemli bilgilere ulaşılabilmektedir. Özellikle Osmanlı arşivindeki Ceyb-i Hümayun Defterleri ve Teşrifat Defterleri ile dönemin Ruznameleri bu konuda ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.

1. Mûtađ İhsanlar

Cuma Selâmlıkları, Sultan III. Mustafa döneminde de özenle sürdürülmekte ve hemen her hafta halka açık bir camide icra edilmekteydi. Önemli merasim ayrıntılarını ihtiva etmesi yanında bazı “mûtağ” uygulamalara da sahipti. Bunların en başta geleni Cuma selâmlıklarında su dağıtmakla görevli olan Yeniçeri Sakalarına yapılan “ihsan” idi. Zira Cuma selâmlıklarında tören alayına eşlik eden ve su dağıtmakla görevli olan Yeniçeri Sakalarına, Sultan III. Mustafa'nın ceyb-i hümayunundan “mûtağ üzere” belirli bir miktar zer-i mahbub altını ihsanda bulunduğu görülmektedir.³ Nitekim saltanatının ilk Cuma namazı olan 4 Kasım 1757'den (21 Safer 1171) 23 Aralık 1757'ye (11 Rebiülahir 1171) kadar Yeniçeri Sakalarına 4 adet zer-i mahbub-ı tam ihsan ederken, 30 Aralık 1757 (18 Rebiülahir 1171) tarihinde Ayasofya Camii'ne Cuma namazına gittiğinde bir defaya mahsus olarak 6 adet zer-i mahbub-ı tam vermiştir. Bu tarihten sonra ise sabit bir şekilde 8 adet zer-i mahbub-ı tam verdiği görülmektedir. Bu gibi ihsanlar sayesinde onun Ramazan ayları hariç her hafta Cuma namazı için hangi camiye gittiğini takip etmek mümkün olmaktadır. Çünkü Cuma selâmlıklarına dair en düzenli bilgiyi veren Ceyb-i Hümayun Defterleri padişahın kendi iç hazinesinden yaptığı bu gibi harcamaları da ihtiva ediyordu. Yeniçeri Sakalarına verilen bu ihsan türü harcamalar sayesinde, padişahın hangi tarihte, nerede hangi aktiviteyi yapığını takip etmek mümkündür. Fakat Ramazan ayında Cuma selâmlığı sırasında su dağıtılmadığı için Yeniçeri Sakalarına herhangi bir ihsanda bulunulmazdı. Bu yüzden ihsan kayıtlarının bulunmadığı Ceyb-i Hümayun defterlerinden padişahın Ramazan ayında hangi camiye gittiği anlaşılamamaktadır.⁴

Mûtađ olan bir diğer ihsan ise Yeniçeri Ocağı içerisinde bulunan Bektaşî müridi Hûkeşanlara⁵ belirli vakitlerde verilen zer-i mahbub altını idi. Daha çok Süleymaniye Camii'nde icra edilen Cuma selâmlıklarında ve Sultan Ahmed Camiinde eda edilen Bayram Namazlarında bu ihsanın yapıldığı görülmektedir.⁶ Ayrıca çok nadir de olsa Valide Camiine gidilirken de Hûkeşanlara ihsanda bulunulduğu olmuştur.⁷ Yapılan bu ihsanların, yeniçeri

² Osmanlı Devleti'nde Cuma Selâmlığı ile ilgili bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Cuma Selâmlığı”, *DİA*, C. VIII, s. 90-92. Bu bilgileri Osmanlı Arşivi'nde Ceyb-i Hümayun ve Harc-ı Hassa Defterleri ile Teşrifat Defterlerinde, bulmak mümkündür. Ayrıca dönemin Ruznameleri de önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (=TS.MA.d) nr. 2402.0048.008; TS.MA.d 2402.0049.004; TS.MA.d 2402.0050.003; TS.MA.d 2402.0050.004; TS.MA.d 2402.0050.004.

⁴ TS.MA.d 2408.0015; TS.MA.d 2409.0009; TS.MA.d 2410.0050. Öyle ki Ceyb-i Hümayun defterlerinde Ramazan ayına dair tek kayıt, Sultan III. Mustafa'nın saltanatının ilk Ramazan ayındaki Vaiz Efendi'ye, Kuloğullarına, fukaraya ve zuafâna verilen ihsanlar sebebiyle tutulan kayıtlardır. TS.MA.d 2402.0055.002-3. Defterlerin bıraktığı bu boşluğun bir kısmını dönemin Ruznamelerinde bulmak mümkündür. Yunus Irmak, *III. Mustafa Ruznamesi*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1991; Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı (1754-1766)*, Hazırlayan: Recep Ahışahı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 126.

⁵ Yeniçeri Ocağı'ndaki doksan dokuzuncu orta, Hacı Bektaş-ı Veli'nin ocak içerisindeki vekiline aitti. 1591 yılında bu ortaya tayin olunan Bektaşî müritlerine hûkeşan denirdi. Bunların esas görevi sabah ve akşam ordunun başarısı için dua etmektir. Ayrıca çeşitli törenler sırasında hûkeşanların sekizi yeniçeri ağasının önünde yürürdü ve aralarında en kıdemli olanı yüksek sesle “*Kerim Allah*” diye bağırır diğerleri de “*Hû*” diyerek karşılık verirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I. Fasikül, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 852; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 150, 159-160. 24 Şubat 1758'de (15 Cemaziyelahir 1171) Süleymaniye Camiinde icra edilen Cuma selâmlığında dokuz nefer Hûkeşan olduğu kaydedilmiştir. TS.MA.d 2402.0052.003.

⁶ TS.MA.d 2402.0052.003; TS.MA.d 2408.0010.003; TS.MA.d 2408.0017.003; TS.MA.d 2406.0031.003.

⁷ TS.MA.d 2410.0044.003.

sakalarına verilenler gibi sabit bir miktar olmadığı, zaman zaman 10, 14, 16, 18 hatta 36 adet zer-i mahbub-ı tam olduğu anlaşılmaktadır.⁸ Onlara verilen son ihsanın 7 Temmuz 1769 (3 Rebiülevvel 1183) tarihinde Cuma selâmlığında Süleymaniye Camiine gidilirken verildiği ve ilk defa 2 adet zer-i mahbub-ı tam ihsan edildiği kayıtlıdır.⁹

2. Devralınan Miras

Cuma Selâmlıklarının bazılarının kendine has bir teşrifatı da vardı. Öyle ki Ağa Kapısı ve Eski Odalar önünden geçilerek gidilen Cuma selâmlıkları diğerlerinden farklıydı.¹⁰ Öteden beri padişahlar Ağa Kapısı ve Eski Odalar önünden geçerken kendilerine şerbet ikram edilirdi. Bu şerbeti kabul edip içen padişah, çeşitli ihsanlarda bulunurdu. Bu an'aneye göre 24 Şubat 1758'de (15 Cemaziyelahir 1171) Sultan III. Mustafa, Cuma namazı için Süleymaniye Camii'ne gittiği sırada Ağa Kapısı önünden geçerken Sultan Mahmud kanunu üzere Yeniçeri Kul-Kethüdası tarafından kendisine şerbet sunulmuştur.¹¹ Sultan III. Mustafa dönemi vakanüvislerinden Seyyid Mehmed Hâkim Efendi'nin önemli teşrifat ayrıntılarını naklettiği bu merasimde Sultan III. Mustafa, şerbeti içmiş ve Divan-ı Hümayun çavuşları alkış tutmuştur. Ardından âdet üzere padişah maşrapayı iade ederek çeşitli ihsanlarda bulunmuş ve sonrasında Cuma namazı için Süleymaniye Camii'ne geçilmiştir.¹² Yine benzer bir uygulama 29 Nisan 1758'de (20 Şaban 1171) Cuma namazı için Şehzade Camii'ne giderken icra edilmişti. Buna göre Sultan III. Mustafa, odalar önünden geçerken kendisine şerbet ikram edildi ve kendisi şerbeti içerek yine altın ihsanında bulundu.¹³ Benzeri bir teşrifatin 11 Nisan 1760'ta (24 Şaban

⁸ TS.MA.d 2402.0052.003; TS.MA.d 2404.0008.002; TS.MA.d 2404.0011.003; TS.MA.d 2403.0058.003. 25 Nisan 1762'de (1 Şevval 1175) Bayram Namazı için Sultan Ahmed Camiine gittiği tarihten 7 Temmuz 1769'da (3 Rebiülevvel 1183) Hükeşanlara verilen son ihsana kadar düzenli bir şekilde her zaman 10 adet zer-i mahbub-ı tam verildiği kayıtlıdır. TS.MA.d 2406.0029.002; TS.MA.d 2408.0010.003; TS.MA.d 2410.0044.003; TS.MA.d 2413.0053.002.

⁹ TS.MA.d 2414.0075.002.

¹⁰ Yeniçerilerin iki yerde kışlalarının olduğu ve bunların Aksaray'da olanına Yeni Odalar, Şehzadebaşı'nda olanına ise Eski Odalar denildiği bilinmektedir. Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 620; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 238.

¹¹ Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *Vak'a-nüvîs Hâkim Efendi Tarihi*, Haz. Tahir Güngör, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014, s. 621-622. Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, geçmişe dair verdiği bilgilerin bir kısmını dönemin vakanüvisi Hâkim Efendi'nin Tarih'inden özet yaparak nakletmiştir. Ancak eserinde bu olaya dair verdiği bilgide yılı yanlış aktarmış ve tarih olarak bir yıl sonrasını yani 1172 yılını zikretmiştir. Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevârih*, C. II. A, Haz. M. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 25; Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.t.*, s. CLXX, 621. Bununla beraber Hâkim Efendi, söz konusu bu Cuma selâmlığının tarihini ayın 14'ü olarak kaydederken, Ceyb-i Hümayun defterinde ve Ruzname'de 15'i olarak belirtilmiştir. TS.MA.d 2402.0052.003; İrmak, *a.g.t.*, s. 14; Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.t.*, s. 621, 4. dipnot. Hâkim Efendi ayrıca Eski Odalar önünden geçilerek gidilen Cuma selâmlıklarında padişaha şerbet sunulmasının kadim bir gelenek olduğu, buna ek olarak Sultan Mahmud'un Ağa Kapısı önünden geçilerek gidilen Cuma selâmlıklarında da şerbet sunulması kanununu hatt-ı hümayunuyla başlatmış olduğu bilgisini verir. Buna göre padişahların hem Eski Odalar hem de Ağa Kapısı önünden Cuma selâmlıklarına gidişlerinin şerbet törenlerine ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.t.*, s. 622. Bununla beraber Uzunçarşılı, eski odalar önünde padişaha şerbet sunulmasının Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle başladığını ifade eder. Buna göre Sultan Süleyman eski odalardan altmış birinci cemaatin kışlası önünden geçerken kendisine sunulan bir bardak şerbeti içmiş ve bardağı altınla doldurarak geri vermiştir. Ayrıca buradan her geçtiğinde kendisine şerbet sunulmasını emrederek bu uygulamanın kanunlaşmasını sağlamıştır. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 242.

¹² Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.t.*, s. 621-622. Şemdanizade, padişahın maşrapayı altınla doldurarak iade ettiği bilgisini verir. Şemdanizade, *Mür'i't-Tevârih*, C. II. A, s. 25. Ayrıca Sultan III. Mustafa, "*buhurdan küşad Ocakbaşı Çavuşu ve ikinci çavuşu kullarına yüzer altından*" 200 adet zer-i mahbub-u tam ve dokuz nefer Hükeşanlara dörder altından toplam 36 adet zer-i mahbub-u tam ihsanında bulunmuştur. Bunlarla beraber Yeniçeri Sakalarına da yine 8 adet zer-i mahbub-u tam vermiştir. TS.MA.d 2402.0052.003.

¹³ İrmak, *a.g.t.*, s. 19. Sultan III. Mustafa'nın bu Cuma namazında ayrıca, vaaz eden cami şeyhine 40 adet zer-i mahbub-u tam ve bu "*vaaz muvacehesinde İslâm ile müşerref olan*" kişiye de 100 kuruş ihsanda bulunduğu anlaşılmaktadır. TS.MA.d 2402.0054.003.

1173) Cuma namazı için (Fatih) Sultan Mehmed Camii'ne giderken icra edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan III. Mustafa Eski Odalar önünden geçtiği sırada “*mûtad üzere*” kendisine şerbet ikram edilmiş ve o da bu ikramı kabul ederek yine altın ihsanında bulunmuştur.¹⁴ 5 Mayıs 1765'te de (14 Zilkade 1178) Cuma namazı için Süleymaniye Camiine gidildiğinde de buna benzer bir törenin yapıldığı Ceyb-i Hümayun defterindeki ihsanlardan anlaşılmaktadır.¹⁵

Osmanlı padişahlarının tahta cülustan sonraki ilk Cuma namazını Ayasofya Camiinde kılmaları bir gelenek idi.¹⁶ Sultan III. Mustafa, mûtada aykırı olarak ilk Cuma namazı için (21 Safer 1171 / 4 Kasım 1757) babası Sultan III. Ahmed'in ve annesi Emine Mihrişah'ın kabirlerini ziyaret etmek maksadıyla Valide Camii'ni seçmiştir.¹⁷ Bu ilk Cuma namazında III. Mustafa, babası ve annesinin de kabrinin bulunduğu türbeyi ziyaret etmiş, onların ruhu için dua ederek türbedarlara ihsanda bulunmuştur. Bununla birlikte türbede medfun bulunan hanedanın diğer üyelerinin ruhları için de ayrı ayrı ihsanda bulunmuştur.¹⁸ Bu durum Sultan III. Mustafa'nın atalarına olan alaka ve vefasının da bir göstergesi niteliğindedir. Zira aynı şekilde saltanatının ilk Ramazan ayında icra edilen ilk Cuma selâmlığında da yine Valide Camiini seçmesi bu durumun da bilinçli bir tercih olabileceğini göstermektedir.¹⁹

Sultan III. Mustafa'nın, saltanatı boyunca İstanbul'da medfun bulunan atalarının türbelerini ziyaret etmeye özen gösterdiği ve bu ziyaretleri de genelde Cuma selâmlıkları vasıtasıyla gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. III. Mustafa ilk Cuma namazında babası ve annesinin kabirini ziyaret ederek burada medfun bulunan anne ve babasıyla diğer hanedan üyeleri için de sadaka verdiği gibi 11 Kasım 1757'de (28 Safer 1171) gerçekleşen ikinci Cuma selâmlığında ise Sultan Selim Camii'ne gitmiş ve burada medfun bulunan Yavuz Sultan Selim'in türbesini ziyaret ederek ruhu için türbede fukaraya 30.000 çil akçe sadaka vermiştir.²⁰ Bir sonraki hafta Cuma namazı için Sultan Bayezid Camii'ne gitmiştir. 18 Kasım 1757'deki (6 Rebiülevvel 1171) bu Cuma selâmlığında da Sultan Bayezid'in türbesini ziyaret ederek türbedara altın ihsanında bulunmuştur.²¹

III. Mustafa'nın cülusunun hemen akabinde yaptığı bu ziyaretler, devraldığı hakimiyet yetkisinin meşru kaynakları olan atalarına dair vefasının bir göstergesi olarak görülebilir. Saltanatının ilerleyen dönemlerinde de benzer şekillerde türbe ziyaretlerini ara ara sürdürmüştür. Nitekim 22 Eylül 1758'de (19 Muharrem 1172) Sultan Selim Cami'ne, 20 Ekim 1759'da (27 Safer 1173) Sultan Mehmed Cami'ne ve 3 Temmuz 1761'de (30 Zilkade 1174)

¹⁴ İrmak, *a.g.t.*, s. 62; TS.MA.d 2404.0012.003.

¹⁵ TS.MA.d 2409.0011.002. Buradaki ihsanlarda, Hükeşânlar toplam 10, on iki nefer kuloğullarına toplam 12 adet zer-i mahbub-ı tam verilmiştir.

¹⁶ Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 55.

¹⁷ TS.MA.d 2402.0048.007; Muradî, *a.g.e.*, s. 46; İrmak, *a.g.t.*, s. 4. Bu yönde bir tercihi kendisinden sonra tahta geçen kardeşi Sultan I. Abdülhamid'in de takip ettiği görülmektedir. Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁸ İrmak, *a.g.t.*, s. 4. Sultan III. Mustafa Caminin mütevellisi Halil Efendi'ye hanedan üyelerinin hayrına dağıtılmak üzere şu kalemler için toplam 18.000 Çil Akçe (1.500 Kuruş veya 3 Kise) teslim etmiştir. Bu paranın 1-) “*Merhum ve mağfûrunleh Sultan Ahmed Han hazretlerinin ruh-ı şerifleri için*” 30.000 Çil Akçe. 2-) “*Şevketli efendimizin merhume ve mağfûrunleha Valideleri ruh-ı şerifeleri için*” 30.000 Çil Akçe. 3-) “*Merhum ve mağfûrunleh Sultan Mehmed Han ruh-ı şerifleri için*” 20.000 Çil Akçe. 4-) “*Merhum ve mağfûrunleh Sultan Süleyman Han ruh-ı şerifleri için*” 20.000 Çil Akçe. 5-) “*Merhum ve mağfûrunleh Sultan Mahmud ruh-ı şerifleri için*” 20.000 Çil Akçe. 6-) “*Merhum ve mağfûrunleh şehzade Sultan Süleyman ruh-ı şerifleri için*” 20.000 Çil Akçe. 7-) “*Merhum ve mağfûrunleh şehzade Sultan Mehmed ruh-ı şerifleri için*” 20.000 Çil Akçe. 8-) “*Merhum ve mağfûrunleh Atike Sultan ruh-ı şerifleri için*” 20.000 Çil Akçe şeklinde tasaddukunu emretmiştir. TS.MA.d 2402.0048.008.

¹⁹ Bu Cuma Selâmlığında Vaiz Efendi'ye de 30 adet zer-i mahbub-ı tam verilmiştir. TS.MA.d 2402.0055.002.

²⁰ Ayrıca fukaraya 15 adet zer-i mahbub nisfıyesi ihsanda bulunmuştur. TS.MA.d 2402.0048.008; İrmak, *a.g.t.*, s. 5.

²¹ İrmak, *a.g.t.*, s. 6; TS.MA.d 2402.0049.004.

yine Sultan Selim Cami'ne gitmiş ve türbeleri ziyaret ederek çeşitli ihsanlarda bulunmuştur.²² Bu noktada söz konusu örnekleri daha da arttırmak mümkündür.²³

3. Halk-Hükümdar Buluşması

Cuma Selâmlıklarının önemli özelliklerinden birisi de başta ifade ettiğimiz gibi padişah ile halkın dini-siyasi bir teması ve halkın şikayetlerini doğrudan hükümdara iletme fırsatı bulmasıdır. Bu noktada Sultan III. Mustafa'nın, Cuma selâmlığı sırasında kendisine sunulan arzuhalleri bizzat incelediği ve gerekli gördüğü işlemleri yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim 4 Ağustos 1758'de (29 Zilkade 1171) deniz yolu ile Eyüp Sultan'a Cuma selâmlığı için gitmiş ve burada kendisine sunulan arzuhallerde Rumeli Kazaskeri aynı zamanda babası ve kendisine hatt hocası da yapmış olan talik üstadı Ekşiaşzade Velî Efendi ile alakalı şikayetler üzerine onu görevden alarak Manisa'ya sürmüştür.²⁴ Sultan III. Mustafa Karaağaç'da göçte bulunduğu bir dönemde, 15 Temmuz 1763'te (4 Muharrem 1177) ve 26 Ağustos 1763'te (16 Safer 1177) Eyyub Ensari Camii'ne Cuma namazını eda için gitmiştir. Bu Cuma selâmlıkları sırasında verilen arzuhallere namaz sonrası bizzat kendisinin "*nazar-ı hümayun*" ettiği kaydedilmiştir. Buna göre Sultan III. Mustafa, Cuma namazından çıktıktan sonra Valide Yalısı ve Eyyub Yalısı gibi çevre yahlara giderek burada kahve içiyor ve verilen arzuhalleri okuyarak gerekli emirleri verdiği anlaşıyor.²⁵

Öte yandan bazen arzuhal sahiplerinin maddi birtakım taleplerde bulundukları da anlaşıyor. Nitekim Regaip Kandiline denk gelen 17 Mart 1758 (7 Recep 1171) cuma günü, III. Mustafa Cuma selâmlığı için Mahmud Paşa Camiine gitmiş ve burada kendisine sunulan arzuhallere mukabil çeşitli miktarlarda "*ihsan-ı hümayun*" da bulunmuştur.²⁶ III. Mustafa, 29 Nisan 1758'de (20 Şaban 1171) Cuma namazına gitmiş ve sadaka talebiyle verilen arzuhaller için "*fukara arzuhallerine Silahdar Ağa kulları yediyle vaz' olunan 56 adet zer-i mahbub-ı tam*" hususi hazine olan ceyb-i hümayunundan vermiştir.²⁷ Ramazan 1172'ye ait Ceyb-i Hümayun defterinde Cuma selâmlıklarına dair kayıtlı olmadığı halde 21. günü (18 Mayıs 1759) "*sadaka arzuhallerine vaz' olunmak için Silahdar Ağa kullarına teslim olunan*" 20 adet zer-i mahbub nisfîyesinin²⁸ bu tarihte Ayasofya Camiine gerçekleştirdiği Cuma selâmlığında

²² TS.MA.d 2403.0049.002; Irmak, *a.g.t.*, s. 30, 54, 80.

²³ TS.MA.d 2402.0049.005; TS.MA.d 2403.0058.003; Irmak, *a.g.t.*, s. 52, 78.

²⁴ Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, Velî Efendi'nin "*şedid ve gazabla şöhreti şâyî*" olduğunu ancak bu yönünü daha çok "*eğri*" kişilere karşı gösterdiğini ifade etmekle birlikte yine önemli bir fikrini de paylaşmaktadır. Şemdanizade, Vezir-i Azam Ragıp Paşa'nın onu rakip olarak gördüğünü; çünkü Sultan III. Mustafa'nın şehzadelğinde hatt meşk ettiği hocasının etkisinde kalabileceğini düşünerek onun önünü kesmek istediğini düşünmektedir. Hatta azline ve sürgününe sebep olan arzuhallerin Ragıp Paşa'nın tahrikinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Şemdanizade, *a.g.e.*, C. II. A, s.18-19. Diğer taraftan dönemin vakanüvisi olan Seyyid Mehmed Hâkim Efendi bu konuda, eserini resmi bir tarihçilik vazifesi olmaksızın daha sonraki süreçte kaleme alan Şemdanizade kadar açık bir ifade kullanmış hatta onun aksine bu azil ve sürgünü makul görmüştür. Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.t.*, s. 675-676.

²⁵ Irmak, *a.g.t.*, s. 116, 121.

²⁶ Buna göre; "*Soğuk Çeşme haricinde bıçak ile vefat eden Seyyid Ahmed validesi Hatice Hatun arzuhaline 250 Kuruş, el-Hac Emine Hatun arzuhaline vaz' olunan 10 Kuruş, Himmet nam arzuhal sahibine dört nisfîye ceyb-i hümayundan ihsan olunup, yirmi kuruş tekmiline mevcut hazineden 14 buçuk kuruş*" verilmiştir. TS.MA.d 2402.0053.002.

²⁷ TS.MA.d 2402.0054.003. Bu türden örnekleri arttırmak mümkündür. Nitekim 14 Nisan 1759'da (16 Şaban 1172) Sultan Ahmed Camiine gittiğinde yine "*fukara arzuhallerine*" Silahdar Ağa vasıtasıyla 92 adet zer-i mahbub nisfîyesi vermiştir. TS.MA.d 2403.0056.002.

²⁸ TS.MA.d 2403.0057.003.

sunulan arzuhaller sebebiyle olduğu anlaşıyor.²⁹ Yine 7 Haziran 1760'da (22 Şevval 1173) Eyüp Camii'ne gittiğinde arzuhal sunan bir kişiye 40 kuruş ihsanda bulunduğu kayıtlıdır.³⁰

Cuma selâmlıklarında halkın şikâyet ve taleplerini hükümdara iletme fırsatı bulması yanında tebaa ile padişahın yakınlaşmasını sağlayan başka birtakım vesileler de oluyordu. Bu bağlamda Sultan III. Mustafa özellikle Cuma Selâmlıklarında camiye gidiş-dönüşleri sırasında fukaraya zaman zaman çeşitli miktarlarda ihsanda bulunurdu. Şöyle ki III. Mustafa, saltanatının başlarında 9 Aralık 1757'de (27 Rebiülevvel 1171) Süleymaniye Camiine Cuma selâmlığına gitmiş ve “gidip-gelirken fukaraya ve Yeniçeri oğullarına” toplam 68 adet zer-i mahbub nısfıyesi³¹; 17 Şubat 1758'de (8 Cemaziyelahir 1171) Nur-ı Osmaniye Camiine Cuma namazına gittiğinde fukaraya verilmek üzere 9 adet zer-i mahbub nısfıyesi,³² Ramazan ayının 19. günü (27 Mayıs 1758) Mahmud Paşa Camiine gittiğinde “fukara ve zuafâna” 13 adet zer-i mahbub nısfıyesi ihsan etmiştir.³³ Aynı yıl içerisinde 24 Haziran (17 Şevval 1171) ve 1 Temmuz'da da (24 Şevval) yine Cuma selâmlıklarında fukaraya verilmek üzere farklı miktarlarda ihsanda bulunmuştur.³⁴ Bu şekilde 8 Kasım 1758 (7 Rebiülevvel 1172) tarihinde de Süleymaniye Camii'ne gittiğinde fukaraya 2 adet zer-i mahbub nısfıyesi vermiştir.³⁵ Söz konusu bu tarihten sonra bu türlü bir ihsanın verildiğine dair Ceyb-i Hümayun defterlerinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu ihsanın kesildiği fikrinden çok yapılan ihsanın Ceyb-i Hümayun hazinesi yerine başka bir kaynaktan karşılanmış olması muhtemeldir.

4. Cuma Selâmlığı Vesilesiyle...

Huzur derslerine ve tefsir-i şerif kıraatine olan düşkünlüğünü bildiğimiz III. Mustafa, Cuma namazlarında Camide Kur'an-ı Kerim tilavet eden kişilere de ihsanlarda bulunuyordu. Böylece halk ile olan münasebetleri daha da artıyordu. Nitekim 6 Ocak 1758'de (25 Rebiülahir 1171) Ayasofya Camiinde şeyhi dinlemiş ve “tilavet-i Kur'an-ı azimü's-şan eden âmâ Seyyid'e” ihsanda bulunmuştur.³⁶ Benzer şekilde 19 Ocak 1759'da (19 Cemaziyellevvel 1172) Nur-ı Osmaniye Camiinde “Kur'an kırâ'at eden bir suhteye altun ihsân” etmiştir.³⁷

III. Mustafa, Cuma namazlarında Kur'an-ı Kerim kıraat edenler dışında namaz öncesinde vaaz eden şeyh ve vâiz efendileri de dinler ve onlara çeşitli ihsanlarda bulunurdu. Nitekim padişah 3 Şubat 1760'da (15 Cemaziyelahir 1173) Cuma Selâmlığı için Mahmud Paşa Camiine gittiğinde Şeyh Efendi'ye³⁸, 11 Mayıs 1764'te (10 Zilkade 1177) Ayasofya Camiine gittiğinde ise Vâiz Şeyh Efendi'ye 15 adet zer-i mahbub-ı tam³⁹ vermişti. 29 Nisan 1758'de (20 Şaban 1171) Cuma selâmlığı için Şehzade Camiine gittiğinde ise vaaz eden cami şeyhine 40 adet zer-i mahbub altını ihsanda bulunmuştur. Bunun etkili bir vaaz olduğu verilen ihsanın miktarı yanında “vaaz muvacehesinde İslam ile müşerref olan” bir kişinin kaydedilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Zira III. Mustafa bu mühtediye de 100 Kuruş ihsanda

²⁹ Irmak, *a.g.t.*, s. 44.

³⁰ TS.MA.d 2404.0014.003.

³¹ TS.MA.d 2402.0049.005.

³² TS.MA.d 2402.0052.003.

³³ TS.MA.d 2402.0055.003.

³⁴ TS.MA.d 2402.0056.003; TS.MA.d 2402.0056.004.

³⁵ TS.MA.d 2403.0052.003.

³⁶ 15 adet zer-i mahbub nısfıyesi ihsanda bulunmuştur. TS.MA.d 2402.0050.004. III. Mustafa Ruznamesinde ise bu ihsan “Kur'an kıraat eden bir sabiye altun ihsân” şeklinde kaydedilmiştir. Irmak, *a.g.t.*, s. 10.

³⁷ *A.g.t.*, s. 38.

³⁸ 10 adet zer-i mahbub-ı tam vermiştir. TS.MA.d 2404.0010.002.

³⁹ TS.MA.d 2408.0017.002.

bulunmuştur.⁴⁰ Bu tür ihsanların her zaman olmadığı ve Sultan'ın yalnızca “şeyhi istimâ” ettiği de olmaktaydı.⁴¹

Öte yandan Sultan III. Mustafa, başta Cuma selâmlığı olmak üzere çeşitli vesilelerle gittiği camilerin eksikliklerini tamamlamaya gayret göstermiştir. Özellikle Sultan Mahfili⁴² olmayan camilere mahfil yapılmak üzere ihsanda bulunduğu görülmektedir. 1173 yılı Zilhicce ayının 19. günü⁴³ (2 Ağustos 1760) Cuma namazı için Azap Kapısı'nda bulunan Sokullu Mehmed Paşa Camii'ne gitmiş ve birkaç gün sonra Sokullu Mehmed Paşa Camii mütevellisi İbrahim Hanzade Bey'e bir mahfil yapılması emredilmişti. Bu maksatla da “müceddeden bina buyurulan mahfil-i şerif masarifi olmak üzere” 763 kuruş cami mütevellisine verilmiştir.⁴⁴

Sultan III. Mustafa, yaptırdığı Laleli ve Fatih Camilerine ilk ziyaretlerini de Cuma selâmlıkları vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Onun 8 Eylül 1760'da (27 Muharrem 1174)⁴⁵ yapılmasını istediği Laleli Camii'nde kılınan ilk namaz, 4 Mart 1764'de (1 Ramazan 1177) pazar günü Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa ve Şeyhülislam Dürriyade Mustafa Efendi'nin⁴⁶ katılımıyla gerçekleştirilen sabah namazıdır. Sadrazam ve Şeyhülislam bu namaz sonrasında Laleli Camisinin imam-ı evveline samur kürk giydirmişlerdi. Ertesi gün ise Sadrazam ve Şeyhülislam, camiye tebrik için Sultan III. Mustafa'nın huzuruna çıktıklarında kendilerine samur kürkler giydirilmiştir. III. Mustafa, yaptırdığı camiye ilk ziyaretini ise işte bu açılış sonrasındaki ilk Cuma Selâmlığında (9 Mart 1764 / 6 Ramazan 1177) gerçekleştirmiştir. Vezirler, ulema, hâcegân-ı divan, dergâh-ı âlî kapıcıları ve gedikli zu'amâ eşliğinde saraydan alay resmi ile çıkan III. Mustafa, yaptırmış olduğu Laleli Camiinde Cuma namazını eda ettikten sonra erkân-ı devlete, bina emini Yusuf Efendi'ye samur kürkler, ulema ve şeyhlere de samur ve sincâb kürkler giydirmiştir.⁴⁷ Yaptırdığı camide kıldığı bu ilk namazından beş gün sonra Sultan III. Mustafa, kızı Mihrimah Sultan'ı kaybetmiş ve caminin türbesine defnedilmiştir.⁴⁸

⁴⁰ TS.MA.d 2402.0054.003.

⁴¹ Irmak, *a.g.t.*, s. 9, 10, 34, 38, 54, 55.

⁴² Hz. Ömer'in camide şehit edilmesi sonrasında halifelerin ve hükümdarların güvenliğini sağlama amaçlı kurulan maksûre veya mahfillerin İslam dünyasında ve Osmanlı Devleti'ndeki uygulanması ile ilgili bkz. M. Baha Tanman, “Mahfil”, *DİA*, C. XXVII, s. 331-333.

⁴³ Ceyb-i Hümayun ve Harc-ı Hassa Defterlerinde verilen tarihler bazen hatalı olabilmektedir. 2 Ağustos 1760 (19 Zilhicce 1173) tarihi de cumartesi gününe denk gelmektedir.

⁴⁴ TS.MA.d 2404.0016. Azapkapı Camii de denilen Sokullu Mehmed Paşa Camii ile ilgili bilgi için bkz: Semavi Eyice, “Azapkapı Camii”, *DİA*, C. IV, s.309,310.

⁴⁵ Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.t.*, s. 1100; Şemdanizade, *a.g.e.*, C. II. A, s. 63; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), A.AMD. 13-42. Bu belgenin künyesinde verilen 1173 tarihinin hatalı olduğu anlaşılıyor. Zira belgede caminin “Muharremü'l-haramın yirmi yedinci isneyn günü” irade-i hümayun buyurulduğu kayıtlıdır. Pazartesi'yi ifade eden isneyn günü, 1173 yılında perşembeye gelirken 1174'te pazartesi olarak yerini bulmaktadır.

⁴⁶ Mehmet İpşirli, “Dürriyade Mustafa Efendi”, *DİA*, C. X, s. 38.

⁴⁷ Muradî, *a.g.e.*, s. 126. Şemdanizade, “câmi'-i mu'allâ-i cevzâ-nitak ve ma'bed-i musallâ-i çarhı-revâk, medrese-i müzekkâ ve imâret-i müstevfâ ve selsebîl-i bî-hemtâ ve çeşme-i zülâl-efşâ ve şadırvan-ı bi-rîfâ” olarak nitelediği külliye'nin açılışını Ramazan'ın ikinci günü olarak verir ve o günün de Cuma'ya denk geldiğini ifade eder. Ona göre bugünde Sadrazam, Şeyhülislam ve Yeniçeri Ağası camide sabah namazını eda etmişlerdir. Ertesi hafta Cuma günü ise Sultan III. Mustafa'nın “debdebe-i saltanat ile” camiye geldiğini ve Cuma namazını bu günde yani 9 Ramazan 1177'de eda ettiğini belirtir. Şemdanizade, *a.g.e.*, C. II. A, s. 63-64. Ramazan ayı Ceyb-i Hümayun defterlerinde Cuma namazları ile alakalı bir ihsan olmadığı için yapılan bu ziyarete dair herhangi bir kayıt yoktur. Ancak bir önceki ayın son Cuma namazının 29 Şaban olması sebebiyle Muradî'nin verdiği tarih daha doğru olmalıdır.

⁴⁸ Muradî, *a.g.e.*, s. 126; Şemdanizade, *a.g.e.*, C. II. A, s. 65. Dönemin vakanüvisi Hâkim Efendi, Mihrimah Sultan'ın vefat tarihini 19 Mart 1764 (16 Ramazan 1177) olarak vermiştir. Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.t.*, s. 1102. Mihrimah Sultan'ın vefatı sebebiyle, tasadduk olarak 250 Kuruş, od, anber, dülbend, yeşil sandal, Sakızkârî futa ve havlu abdest makramesi harc-ı hassadan karşılanmıştır. TS.MA.d 2408.0015.006.

Fatih Camii 1766 depreminde yıkıldıktan sonra Sultan III. Mustafa'nın saltanatında yeniden inşa edildi. III. Mustafa, 25 Nisan 1771'de (10 Muharrem 1185) cami tamamlanınca Cuma selâmlığı için bu camiye gitmiştir.⁴⁹

5. Cuma Selâmlığı için Gidilen Camiler

Sultan III. Mustafa'nın saltanatı süresince tespit edebildiğimiz 783 adet Cuma selâmlığı gerçekleştirilmiştir.⁵⁰ Bu bilgilere göre III. Mustafa'nın Cuma selâmlığı için en fazla tercih ettiği cami kayıtlarda daha çok “*Ayasofya-i Kebir*” olarak geçen Ayasofya Camiidir. Nitekim III. Mustafa saltanatı boyunca 370 defa Cuma Selâmlığı için Ayasofya Camiine gitmiştir. Ayrıca Ayasofya, III. Mustafa'nın üst üste sekiz hafta ile en sık ziyaret ettiği cami konumundadır. İkinci sırada 69 defa ziyaret ettiği Valide Camii bulunurken onu 67 ile Sultan Ahmed Camii izlemektedir. III. Mustafa saltanatı süresince 27 farklı camiye Cuma selâmlığı gerçekleştirmiş ve buna göre ilk üç sıradaki camileri ziyaret sayılarına göre sırasıyla şunlar takip etmiştir: Bayezid Camii 49, Nur-ı Osmaniye Camii 44, Eyüp Sultan Camii 42, Süleymaniye Camii 32, Mahmud Paşa Camii 30, Laleli Camii 17, Sultan Selim Camii 11, Mihrimah Camii 10, Sultan Mehmed Camii (Fatih) 7, Zal Mahmud Paşa Camii 6, Gül Camii 6, Tophane Camii 4, Beşiktaş Camii 3, Zal Ali Paşa Camii 3, Çorlulu Ali Paşa Camii 2, Sokullu Mehmed Paşa Camii 2, Şehzade Camii 2, Cihangir Camii 1, Fındıklı Camii 1, Fethiye Camii 1, Haseki Sultan Camii 1, Hekimoğlu Ali Paşa Camii 1, Kalenderiye Camii 1, Piyale Paşa Camii 1.

Cuma selâmlıkları için seçilen camilerin genelde padişahın ikamet ettiği saray/sahil sarayı ekseninde şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle Sultan III. Mustafa'nın Cuma selâmlıkları için tercih ettiği camiler, Topkapı Sarayı'nda ya da göç ile nakl-i hümayunda bulunduğu iki yerden Beşiktaş'ta veya Karaağaç'ta bulunmasına göre farklılık gösteriyordu. Buna göre Eyüp Sultan göç dönemlerinde en sık ziyaret edilen cami durumundadır. Çünkü burada icra edilen Cuma selâmlıklarının iki tanesi dışında tamamı Sultan III. Mustafa'nın Karaağaç'ta ikamet ettiği dönemlerde gerçekleştirilmiştir. Benzer şekilde Mihrimah, Gül, Zal Mahmud Paşa, Zal Ali Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa ve Piyale Paşa camilerinde gerçekleştirilen Cuma namazlarının tamamı yine Sultan III. Mustafa'nın Karaağaç'ta göç ile ikamet ettiği dönemlerde tercih edilmiştir. Saltanatı süresince sadece bir kez Beşiktaş'a göçte bulunan III. Mustafa, burada daha çok Tophane ve Beşiktaş camilerine gitmiştir. Ayrıca onun Cihangir ve Fındıklı Camilerine gidişleri de yine bu göç dönemine aittir. Özetle Sultan III. Mustafa'nın Cuma selâmlıkları için gittiği camilerin genelde ikamet noktası temelinde şekillendiğini ve daha çok yakın civarda bulunan nispeten büyük camilerin seçildiğini söylemek mümkündür.

21 Ocak 1774'de (8 Zilkade 1187) vefat eden Sultan III. Mustafa, elimizdeki kayıtlara göre son Cuma selâmlığına 22 Aralık 1773'de (7 Şevval 1187) çıkarak Ayasofya Camii'ne gitmiştir.⁵¹ Muhtemelen artan hastalığı sebebiyle sonraki haftalarda Cuma selâmlığı gerçekleştirememiştir.

Sonuç

Görüldüğü gibi Sultan III. Mustafa'nın bir padişah ve halife olarak Cuma selâmlıklarını, saltanatı süresince son derece etkin ve etkili kullandığını, onu Müslümanların üzerine farz olan

⁴⁹ “Onunda Ebu'l-feth Sultan Mehmed Cami-i Şerifinin müceddeden binası tamam olmuş olduğundan eda-i salah-ı Cuma için teşrif-i hümayun buyurulduk da” TS.MA.d 2416.0001.002.

⁵⁰ Bu bilgilerin büyük bir kısmı Ceyb-i Hümayun ve Harc-ı Hassa defterlerinden çıkarılmıştır. Ayrıca dönemin iki Ruznamesi'nin verileri de aynı şekilde kullanılmıştır. Irmak, III. Mustafa Ruznamesi; Seyyid Hasan Muradi, İstanbul'un 12 Yılı.

⁵¹ TS.MA.d 2418.0024.003.

sadece bir ibadet veya törensel bir etkinlik olarak göremeyerek idari vazifelerinin ifası noktasında önemli bir vasıta olarak da kullandığını söyleyebiliriz. Ayrıca III. Mustafa saltanatı boyunca Topkapı Sarayı veya göç ile nakl-i hümayunda bulunduğu Saray ve Bahçelere yakın (Selatin) camilere gitmiştir. Ayasofya Camii ise sultanın en çok tercih ettiği cami olmuştur. Cuma selâmlıkları vesilesiyle dini merasim icra edilerek çeşitli ihsanlar verilmiştir. Bu noktada III. Mustafa'nın Cuma selâmlıkları da hem padişah hem de halk için dini, siyasi ve idari yönü olan fevkalade önemli merasimlerden idi.

Kaynakça

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-1 Asafî Amedi Kalemi (A.AMD)

B. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Ceyb-i Hümayun ve Harc-ı Hassa Defterleri (TS.MA.d)

EYİCE, Semavi, "Azapkapı Camii", *DİA*, C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

IRMAK, Yunus, *III. Mustafa Ruznamesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Dürrizade Mustafa Efendi", *DİA*, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlılar'da Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.

İPŞİRLİ, Mehmet, Mehmet İpşirli, "Cuma Selâmlığı", *DİA*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I. Fasikül, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

SARICAOĞLU, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı (1754-1766)*, Hazırlayan: Recep Ahışhalı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi*, Haz. Tahir Güngör, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-Tevârih*, C. II. A, Haz. M. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

TANMAN, M. Baha, "Mahfil", *DİA*, C. XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.